

УДК 811.161.2:821.161.2'6(092)

DOI 10.3165/2520-6966-2019-13f -96-194-201

І. І. Коновал

аспірантка кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя; innakonoval24@gmail.com

Репрезентація емоційного стану художнього персонажа емотивно-оцінними семантичними засобами в мовотворчості Олександра Довженка

У статті схарактеризовано особливості лексичної індикації емоційних станів художніх персонажів у мовотворчості Олександра Довженка. Проаналізовано одиниці емотивної комунікації. Розглянуто різні мовознавчі підходи до визначення поняття "емотивність". Здійснено спробу розмежувати лінгвістичні поняття "емотив-номінатив", "емотив-конотатив" та "емотив-афектив". Досліджено специфіку вербалізації ключових емоційних концептів художніх персонажів. Встановлено, що кількість негативних емоцій в ідіолекті Олександра Довженка, виражених різними емотивними засобами, значно перевищує число позитивних емоцій. Домінуючими емоційними концептами в художніх контекстах є "страх", "тривога", "злість", "гнів", "горе".

Ключові слова: емотивність, емоція, емотив-номінатив, емотив-афектив, емотив-конотатив, Олександр Довженко.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мова наділена значним арсеналом засобів репрезентації емоцій. Основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовця, яке пов'язане із суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів картини світу, виконують лексичні одиниці та їхні лексико-семантичні варіанти. Маркований лексичний шар орієнтований на виділення окремих нетипових денотатів серед низки подібних. Значущість експресивів виявляється в конкретний період комунікації або зумовлюється мовленнєвою ситуацією. Аналіз лексичного експресивного складу вказує на наявність універсальних та національно-специфічних рис у позначенні фрагментів картини світу. Особливості вираження емоцій в мові були предметом дослідження зарубіжних та вітчизняних мовознавців, серед яких: Ю. Апресян, Ш. Баллі, Є. Бедфорд, О. Вольф, Є. Галкіна-Федорук, В. Телія, В. Шаховський.

Питання класифікації лексем-емотивів ще й досі знаходиться в розряді дискусійних. Єдиної типології емотивів не існує. Це зумовлено розмаїттям критеріїв, покладених у їх основу, а також суперечкою між існуючою розбіжністю в поглядах науковців щодо доцільності диференціювати поняття емотивної та емоційної лексики.

Мета наукової статті полягає у виявленні засобів вербалізації конкретних емоцій художніх персонажів у мовотворчості О. Довженка.

Предметом дослідження є емотивно-афективна та емотивно-конотативна лексика в ідіолекті О. Довженка.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Одиницями емотивної комунікації є емотиви, одиниці мови, у семантичній структурі яких є емоційна складова у вигляді семантичної ознаки, семи, конкретизатора значення, завдяки чому ця одиниця адекватно використовується усіма носіями мови для вираження емоційного ставлення / стану мовця [8, с. 24].

У концепції вітчизняного лінгвіста В. Шаховського про категоризацію емоцій у лексико-семантичній системі мови йдеться про різновиди емотивів – афективи й конотативи. Під афективом російський германіст розуміє слово, значення якого є єдиним способом вербалізації емоції, без її найменування (вигуки, вигукові слова, лайлива, пестлива, нецензурна лексика). Конотатив В. Шаховський визначає через семантичну структуру слова й апелює до його емотивно забарвленої семи, або семемі емотивно-суб'єктивної оцінки [8, с. 25]. Змістовий аспект емотиву характеризується різною логікою: афектив тяжіє до особливої емоційної логіки, під час якої знижується ступінь самовладання [4, с. 19], а конотатив – до логіки розуму, що висуває принципово нові ідеї, дає можливість вийти за межі відомого, забезпечує прогрес наукового пізнання [4, с. 159].

Над питанням правомірності зарахування емотивів-номінативів на позначення конкретних емоційних переживань, сема емотивності яких входить до предметно-логічного значення слова, дискутують мовознавці: І. Арнольд, А. Бабкина, О. Вайгла, К. Тимофєєв, Д. Шмельова, В. Шаховський та інші. Дослідники виключають із емотивної лексики слова-номінації емоцій, зауважуючи, що одиниці, які позначають конкретні почуття, емоції та настрої, жодного відношення до емоційної лексики не мають [5, с. 23].

Інтенсифікація емотивної виразності досягається стилістичними прийомами й фігурами та засобами різних мовних рівнів. Провідну роль у лінгвостилістичній системі будь-якої мови виконує емоційна

лексика, яка актуалізує людські почуття та настрої. В. Чабаненко виокремлює наступні типи емоційних лексем: 1) зі слабкою експресивністю, яка виявляється при кореляції емоційно й оцінно-нейтральних, але стилістично маркованих форм; 2) з помірною експресивністю, емоційно-оцінний компонент якої не викликає особливої психологічної напруженості мовлення; 3) зі значною експресивністю, що має яскраво виражене образне підґрунтя [7, с. 10–11].

В. Шаховський, детермінуючи емотивність як лексичну категорію, виділяє лексичні емотивні одиниці, що називають емоції, та ті, що їх виражають та описують. Власне емотивною називає лише лексику, яка призначена для мовного вираження емоцій [8, с. 145].

Аналізуючи емотивність як семантичний компонент слова, слід звернути увагу на емотивні семи, які об'єктивно існують у семантичній системі мови й виникають на основі певних логічно-предметних оцінних та експресивних компонентів семантики слова.

Більшість мовних емотивних знаків мають комплексний характер. У лінгвістиці існує обмежена кількість позаконтекстних вербалізаторів емоційних станів, які репрезентують їх на кодовому рівні. До них зараховують вигуки, інвективну та пейоративну лексику. Емоції часто виражаються комплексними знаками, що співвідносяться з іншими об'єктами, які не мають емоційного навантаження в немовленнєвій ситуації.

Лексика на позначення емоцій не є емотивною, вона – індикативна, логіко-предметна. Вербалізована емоція є логічною думкою про безпосередню перцепцію [8, с. 93–94].

Л. Камуліна виділяє чотири основні підходи до визначення статусу емотивності як мовної категорії [3, с. 75]. Лексикоцентричний підхід полягає в тому, що лексичні одиниці слугують основним засобом вираження емоцій в мові. Комунікативний підхід визначає емотивність функціонально-семантичною категорією, адже їй притаманні такі ознаки, як узагальнена семантична функція та взаємодія лексичних і граматичних елементів. Психологічний підхід аналізує мовні одиниці, що мають різну емотивну значущість, на асоціативному рівні. Вони не можуть існувати поза емоційно-оцінним контекстом уживання, адже не містять емоційних та оцінних складників.

У межах когнітивного підходу емотивність розглядається як мовна концептуальна модель емоцій. О. Філімонова наголошує на варіативності реалізації категорії емотивності текстом та його конститутивними одиницями (словами, словосполученнями, реченнями) [6, с. 112].

Отже, емотивною лексикою називаємо всю сукупність засобів, які виражають емоції та почуття. Американський психолог К. Ізард виділяє десять фундаментальних емоцій в емоційній системі людини: радість, здивування, горе, печаль, гнів, обурення, страх, жах, відчай, сором [2, с. 63].

Беручи за основу класифікацію емоцій К. Ізарда (фундаментальні емоції при цьому диференціюємо на позитивні та негативні), у статті ми спробували проаналізувати базові групи лексичних індикаторів емоцій, представлених у мовотворчості Олександра Довженка.

Серед названих емоцій у художній творчості Олександра Довженка домінують негативні, що, в свою чергу, апелюють до різного ступеня вияву: від мінімального (печаль, горе, страх) до максимального (обурення, гнів, жах). Емотивно-оцінними засобами вербалізації досліджуваних емоційних станів слугують лексичні засоби першого порядку (прямі об'єктиватори емоції горя та печалі в мові), напр.: **3 пристрасним риданням металась вона в малій своїй літній хатині, б'ючись грудьми об стіни, розриваючи на собі одяг. Все протестувало в ній, все потопало в стражданні. А коли проносили милого зблизька і стіни заступили від співу, вона впала на постіль у сутенному кутку майже непритомна** [1, с. 133]. Надмірний емоційний стан горя представлений емотивними дієсловами, дієприслівниковими зворотами, поєднані безсполучниковим зв'язком, що створює ефект емоційної градації, та віддієслівними іменниками із семантикою страждання. **Опанас тяжко зітхнув. Слово "печаль" він вимовив майже пошепки** [1, с. 132]; **Жах і пекуча туга затамували подих. Трохи розтулені губи посохли й застигли в такому неповторному зломі, немов опалила їх блискавка. Вдаривши з неба! "Василю мій! Василю мій!"** [1, с. 130]. Емотивні риторичні звертання, порівняльні звороти та прямі емотиви-номінативи репрезентують стан афекту художніх героїв з приводу втрати близької людини.

Лексичні засоби другого порядку (емотиви-експресиви) вербалізують психологічні та фізіологічні реакції, що супроводжують емоцію горя та печалі, напр.: **Вицвіли в матері очі від чекання, сліз і багато чого, про що й розповісти неможливо, чого не втілиш ні в які слова. Як тихо й сумно в цій хаті!** [1, с. 82]; **Опустились у полі руки, що сіяли** [1, с. 83]; **Почувши про таку біду, мати зразу в слюзи** [1, с. 58]; **При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загубає не село моє, а весь народ. Чи може бути**

щось жакливіше на світі?! [1, с. 62]. Репрезентантами емоційного стану горя є емотивні фразеологічні одиниці (**опустились руки, в сльози, вицвіли очі від сліз**) та риторичні запитання.

Близьким до горя та печалі є емоційний стан відчаю та підвищеної тривоги, який супроводжується лексично вираженим афективним потоком свідомості у формі емотивних риторичних звертань, окликів та фразеологічних одиниць, напр.: **Біжить за поїздом машиніст, з відчаєм розмахуючи руками. І хочеться крикнути йому: "Братці, зупиніться! Що ж ви робите?! Загинете! Вріжеться усім составом у тупик так, що й кісток ваших ніхто не збере. Не зустрінуть вас ні матері, ні жінки, ні діти!" [1, с. 87]; І, можливо, вперше за чотири страшні роки замислився німецький солдат, відчув себе людиною, розвів руками: де ж ворог? Що діється? Хто я? Кого і в ім'я чого вбиває? Навіщо все це? Яка темна сила обернула мене на ката? [1, с. 85].** Прийом нанизування питально-риторичних речень у вигляді парцельованих конструкцій дає змогу письменнику увиразнити суть проблеми. Стилістична фігура асиндетон надає розповіді стислості та динамічності. **Напруження дійшло до краю. Наближається гроза [1, с. 84]; Хвилюється зал: "Геть! Геть! Не давайте йому слова!" [1, с. 95]; Тривога зростає. На вокзалі вже зчинилась паніка [1, с. 98]; А вдома прокинулася дитина й плаче, покинута в ліжку, – страшно їй, малій, самій. Але батькам тепер не до неї вже [1, с. 99].**

В ідіолекті Олександра Довженка спостерігаємо емотивні засоби на позначення емоції страху, напр.: **Трохи страхітлива посмішка, звернена в порожнечу неба, перекосила солдатське лице й вишкірені великі зуби [1, с. 85]; Тихо! Чує міністр в кабінеті, як калатає його старе склеротичне серце. Обличчя в міністра стає все тривожнішим і тривожнішим [1, с. 99]; Старий чиновник розгублено забігав по килиму, зовсім спантеличений, тре скроні [1, с. 99]; Старий єврей-швець злякано відвертається від вікна. Він збагнув, що це стрілянина [1, с. 100]; Затремтіли в оратора руки. Забігали очі. Одвисла щелепа. Чорт його знає, вилетіли всі думки з голови, і всі слова, й почуття, всох язик, тільки мізерний високий трудний звук бринів десь усередині, та й не звук, а відчуття безсилового звуку [1, с. 104]; Начальник заводу – полковник – має гострі очі. Він пильний, безсердечний, засмиканий тривогою й страхом [1, с. 89].** Внутрішній стан художніх персонажів обумовлений загрозою реального чи передбачуваного лиха.

Він супроводжується неконтрольованими тимчасовими фізіологічними змінами в організмі людини. Вербалізація досліджуваної емоції здійснюється за допомогою емотивних прислівників та прикметників з семою страху. Фразеологічні вирази комунікативного характеру (**калатає серце, забігали очі, одвисла щелепа, вилетіли всі думки з голови**), які є рівноцінні простому реченню, репрезентують несвідомі дії організму в стані тривоги та страху.

Емоційний стан гніву, який протікає у формі афекту й спричинюється раптовим виникненням значної перешкоди на шляху задоволення надзвичайно важливої для суб'єкта потреби, має своє відображення в наступних художніх контекстах, напр.: *Підійшов швидко й рішуче, зіпхнув його з трибуни і в гніві став перед солдатами* [1, с. 94]; *Тиміш, обурений, обертається до президії залу* [1, с. 95]; *Б'є озвірілий солдат коня* [1, с. 82]; *Обивателі, чиновники, що так недавно горлали на площі славу Центральної раді, стоять з глеками розгублені, злющі. Розгублені й люті жінки. Поступово починається лайка* [1, с. 100]; *Ось солдати з розпачливою лайкою "розв'язують національне питання"* [1, с. 94]. Засобами номінації емоційного концепту "гнів" є емотиви-експресиви, виражені якісними прикметниками, та емотиви-номінативи з первинним емотивним смислом на позначення гніву. *Солдат уже ладен убити машиніста. Додому солдатові треба – три роки гнів в окопах* [1, с. 86]; *Як вовча згряя, мечуться в пільмі вулиць гайдамаки* [1, с. 100]; *Розпач душить Білоконя й ненависть така, аж хата стругонить і сіни* [1, с. 112]; *Грюкне кулак по столу – підстрибнув хліб і ніж на піваршина. Створилась тиша, як перед вибухом бомби* [1, с. 113]. Дискрипція емоційного стану гніву здійснюється імпліцитно емотивними фразеологічними одиницями та порівняльними зворотами.

Не менш виразним є емоційний концепт "жах (афект)". Надмірний стан переляку, що супроводжується пригніченістю, іноді тремтінням та відсутністю активної реакції щодо усунення джерела страху, спостерігаємо в наступних художніх висловлюваннях, напр.: *На вокзалі Київ-Пасажирський телеграфіст охоплений жахом. І телеграфістку охопив жах. І ще когось* [1, с. 88]. *Голова зробився більший за свою бороду. Ох боже ж мій! Який дурень, не прочитавши, підсунув мені, близькозоровому, цю телеграму? Що ж тепер робити?* [1, с. 96]. Стан безпорадності художнього персонажа підсилює прийом гіперсемантизації на контрасті та риторичні звертання й запитання до надприродного духовного ества. **Кри-**

чать жінки! Тікайте! Заплющіть очі! Зараз потрощиться поїзд і загинуть герої, великомученики, брати [1, с. 88]; **Паніка в міщансько-буржуазному домі** [1, с. 100]. Парцельовані риторичні оклики підсилюють ефект розгубленості та надмірного страху.

В ідіолекті Олександра Довженка художні персонажі зрідка переживають емоційний стан радості та захоплення, напр.: **Приємно їсти паску й крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким** [1, с. 48]. Стилiстичний прийом ампліфікації підкреслює внутрішнє почуття задоволення. **Василь був щасливий. Скинувши картуза, він витер мокрий лоб і, прислухавшись до гомону, весело привітався з народом** [1, с. 124]; **Йй-богу. А от увечері мене щось неначе так тягне до тебе, Наталю** [1, с. 126]. Вербалізаторами емоції радості виступають емотивні прислівники, якісні прикметники та фразеологічні одинці.

Отже, дослідження базових емоційних станів комунікантів (радості, горя, печалі, гніву, обурення, страху, жаху) на мовному рівні в проаналізованих групах емотивів з перевагою лексичних одиниць на позначення негативних емоцій указує на загальну напружену психологічну тональність художнього контексту. Репрезентантами емоційних станів персонажів слугують лексичні засоби першого порядку, представлені емотивами-номінативами, та лексичні засоби другого порядку (емотиви-афективи та емотиви-конотативи), виражені лексико-граматичними категоріями (субстантивними конструкціями, прикметниками, прислівниками, формами дієслова), порівняльними зворотами, риторичними звертаннями й запитаннями та фразеологічними одиницями.

Література

1. Довженко О. Твори: в 5 т. / упоряд. Ю. Солнцева, Т. Дерев'яно. Київ: Дніпро, 1983. Т. 1. 439 с.
2. Изард К. Психология эмоций / перев. с англ. Санкт-Петербург, 1999. 464 с.
3. Калимуллина Л. Семантическое поле эмотивности в русском языке: диахронический аспект (с привлечением материала славянских языков): монография. Уфа: РИО Баш ГУ, 2006. 344 с.
4. Психологічний словник / уклад. В. Войтко. Київ: ВШ, 1982. 216 с.
5. Тимофеев К. Рецензия на книгу: Современный русский язык: Лексика: курс лекций. *Вопросы языкознания*. Москва, 1955. № 2. С. 23–26.
6. Филимонова О. Эмоциология текста. Анализ репрезентации эмоций в научном тексте: учебное пособие. Престо, 2007. 225 с.

7. Чабаненко В. Основи мовної експресії. Київ: Вища школа, 1982. 167 с.
8. Шаховский В. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка: монография. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008. 208 с.

References

1. Dovzhenko, O. (1983) *Tvory v piaty tomakh* [Works in five parts] Part. 1 / uporiadn. Yu. Solntseva, T. Derevianko. Kiyv: Dnipro. 439 p. [in Ukrainian].
2. Izard, K. (1999) *Psykholohyia emotsyi* [Psychology of emotions] / Translation from Eng. Saint Petersburg. [in Russian].
3. Kalimullina, L. (2006) *Semanticheskoe pole emotyvnosti v russkom yazyke: diakhronicheskyi aspekt* [The semantic field of emotion in the Russian language: a diachronic aspect] (s pryvlechenyem materyala slavianskykh yazykov) : monograph. Ufa : RYO Bash HU. 344 p. [in Russian].
4. *Psykholohichnyi slovnyk* [Psychological dictionary] / Voitko V. K. (1982) : High school. 216 p. [in Ukrainian].
5. Tymofeev, K. (1955) *Retsenzia na knyhu: Sovremennyi russkyi yazyk: Leksyka: (Kurs lektsyi)* [Book Review: Modern Russian language. Lectures Course. Vocabulary]. *Voprosy yazykoznavyia*. M. № 2. P. 23–26. [in Russian].
6. Fylymonova, O. (2007) *Emotsyolohyia teksta. Analiz reprezentatsyi emotsyi v nauchnom tekste*: [The emotionality of the text. Analysis of representations of emotions in a scientific text]. Presto. [in Russian].
7. Chabanenko, V. (1982) *Osnovy movnoi ekspresii* [Basics of language expression]. Kiyv: High school. 167 p. [in Ukrainian].
8. Shakhovskiy, V. (2008) *Katehoryzatsiya emotsyi v lekzyko-semanticheskoi systeme yazyka* [Categorization of emotions in the lexical and semantic system of language]. M: Yzd-vo LKY. [in Russian].

I. I. Konoval

PhD student of of Ukrainian language department

Nizhyn Mykola Hohol State University; innakonoval24@gmail. com

Representation of the emotional state of the artistic character by means of emotionally-valued semantic in Alexander Dovzhenko's idiolect

The article describes the features of the lexical indication of artistic characters' emotional states in Oleksandr Dovzhenko's idiolect. The units of emotional communication are analyzed.

Different linguistic approaches to the definition of "emotion" are considered. A brief review of the works of outstanding foreign and Ukrainian linguists who researched emotional-evaluative lexical units (K. Izard, V. Chabanenko, V. Shakhovskiy, I. Arnold, L. Kamulina) has been presented. An attempt to differentiate the linguistic concepts "emotion-nominative", "emotional-konotativ" and "emotional-affective" was made.

The specificity of verbalization of key emotional concepts is explored. According to research of American psychologist K. Izard, we highlight ten fundamental emotions in a person's emotional system: joy, wonder, grief, sorrow, anger, indignation, fear, horror, despair, shame. It was established that the number of negative emotions in the idiolect of Alexander Dovzhenko, expressed by various emotional means, far exceeds the number of positive emotions. Dominant emotional concepts in artistic contexts are "fear", "anxiety", "anger", "sorrow".

Key words: *emotionality, emotion, emotion-nominative, emotional-affective, emotional-konotativ, Alexander Dovzhenko.*